

ЦЕНТРАЛНА КУЛА У КОМПЛЕКСУ СТАРОГ САЈМИШТА У БЕОГРАДУ: РЕКОНСТРУКЦИЈА, САНАЦИЈА И АДАПТАЦИЈА

АЛЕКСАНДРА ШЕВИЋ, СЛОБОДАН РАДОВАНОВИЋ, УРОШ КОНДИЋ

САЖЕТАК:

Централни изложбени павиљон првог Београдског сајма маркантни је визуелни репер модерног сајамског простора подигнутог крајем тридесетих година 20. века на левој обали Саве. Значајна историјска дешавања мењала су карактер целокупног простора утичући и на судбину изложбених павиљона. Од првобитне сајамске, преко ратне, логорске и авангардно уметничке до садашње меморијалне намене, бројне промене оставиле су видљив траг на Централној кули. Вишеслојне вредности објекта, архитектонске, урбанистичке, културно-историјске, друштвене, посебно меморијалне због страхоте злочина који су се на овом простору десили, сублимирају значај његовог очувања и трајања.

У контексту недавно завршених рестаурације, санације и адаптације Централне куле, рад приказује мултидисциплинарни приступ којим се пројектантски и конзерваторски тим руководио у изради пројекта и извођењу радова, као и настојање да се сва нова сазнања о променама које је објекат током свог постојања имао забележе, документују, искористе и примене у процесу његове обнове и непосредног окружења, као и будућој реконструкцији неколицине сачуваних сајамских павиљона.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Први Београдски сајам, Александар Секулић, Јеврејски логор, сјорадање, сећање, ашеље, реконструкција, језиро, бейонска решетка, торањ*

ABSTRACT:

The central exhibition pavilion of the first Belgrade Fair is a striking visual landmark of the modern fairgrounds built in the late 1930s on the left bank of the Sava. A number of major historical events have significantly altered the character of the entire space, influencing the fate of the exhibition pavilions. From its original use as a fairground complex, through a wartime camp and a hub of avant-garde art, to its current memorial purpose, numerous changes have left a visible mark on the central tower. The multi-layered values of the building – architectural, urban, cultural-historical, social, and especially memorial, due to the horror of the crimes that occurred at the site – sublimate the importance of its preservation and longevity.

In the context of the recently completed restoration, renovation and adaptation of the central tower, the paper presents the multidisciplinary approach that the design and conservation team adopted in the development of the project and the execution of the works, as well as the efforts to record, document, utilize and apply all new knowledge about the changes that the object has been subjected to during its existence throughout the process of renovation of it and its immediate surroundings, as well as the future reconstruction of several preserved fair pavilions.

KEYWORDS: *First Belgrade Fair, Aleksandar Sekulić, Jewish camp, suffering, memory, studios, reconstruction, core, concrete lattice, tower*

Комплекс Старог сајмишта

Модеран сајамски комплекс, на простору између данашњег Бранковог и Старог трамвајског моста, отворен је 11. септембра 1937. године. Изграђен је на иницијативу индустријалца Владе Илића, градоначелника Београда, човека напредних схватања и визија. Одлука да се изгради репрезентативан изложбени простор требало је да потврди амбиције Краљевине Југославије и да подстицај њеном привредном развоју.¹ Избор локације представља нагловештај будућег преласка и развоја Београда на другој обали Саве² (сл. 1). Аутори урбанистичког плана Сајма, општински архитекти Миливоје Тричковић, Ђорђе Лукић и Рајко Татић³, пројектовали су и пет изложбених југословенских павиљона. Централну кулу у средишту комплекса,⁴ изграђену 1937. године (сл. 2), као и павиљон Задужбине Николе Спасића,⁵ пројектовао је Александар Секулић.

Маркантна позиција у средишту комплекса, а зракастим приступним стазама које су кулу повезивале са другим павиљонима у комплексу, потцртала је значај њеног архитектонског решења. Осмишљена је у складу с постулатима модернизма и елементима конструктивизма у обликовању. Архитектонску композицију Куле чинила су четири геометријска елемента: једносратна база кружне основе, четири трапезаста анекса у приземљу у равни терена, постављена симетрично у односу на центар основе, и два обликовно различита сегмента торња, конципирана као подножје торња и сам торањ.

Током Другог светског рата, овај простор постаје место највећег страдања, претварањем у концентрациони логор, прво у Јеврејски логор Земун [*Judenlager Semlin*], а затим у Сабирни логор Земун, који је постојао на том простору све до 1944. године.⁶ У логору је током његовог постојања интернирано око 39 000 Срба, Јевреја и Рома, од којих је страдало око 17 000.⁷ Место ужасног страдања и данас подсећа на највеће злочине у недавној историји на простору Југославије, Београда и целе Србије. Током постојања нацистичког логора (1941–1944) у Централној кули је била смештена управа логора, док су у другим павиљонима били смештени затво-

реници, логорска болница, кухиња с магацинима хране, а у неким су вршене и егзекуције.

Објекат је непосредно по завршетку рата, у периоду 1947–1950. користила Генерална дирекција омладинских радних бригада ангажованих на изградњи Новог Београда, да би 1952. године био додељен уметницима (сликарима, вајарима, графичарима), члановима Удружења ликовних уметника Србије за потребе атељеа.⁸ У објекту је радио и стварао велики број истакнутих уметничких личности југословенске и српске уметничке сцене, који су у том периоду својим авангардним идејама умногоме утицали на обликовање уметности на овим просторима.⁹ С временом се простор прازیнио, а лоши услови нису привлачили нове кориснике, тако да је после 2015. године све до почетка радова на реконструкцији у спољним анексима живело само неколико породица.

У оквиру комплекса данас се налазе: Централна кула, Управна зграда, Италијански, Турски, Чехословачки, Мађарски и Спасићев павиљон, као и низ објеката који су изграђени после Другог светског рата с различитом наменом, најчешће неадекватном, прилагођаваној трансформацији целокупног простора Старог сајмишта кроз време. Ови објекти су од педесетих година 20. века до данас имали различите функције, али превасходно су били уметнички атељеи¹⁰ и неретко с функцијом становања и тако, уместо простора сећања, парадоксално – били су место живота и заборава.¹¹

Претходна истраживања

Прва интересовања, иницијативе и дугогодишњи интерес стручњака за овај комплекс, за изналажење решења у очувању његовог значаја за историју и културу – интензивирају се током прве деценије овог века.¹² Ове иницијативе довеле су и до тога да сам простор подробније истраже стручњаци службе заштите непокретног културног наслеђа Београда. Већ од 2005. године почиње се с прикупљањем података са локације, а први од сачуваних објеката у фокусу истраживања била је – Централна кула.

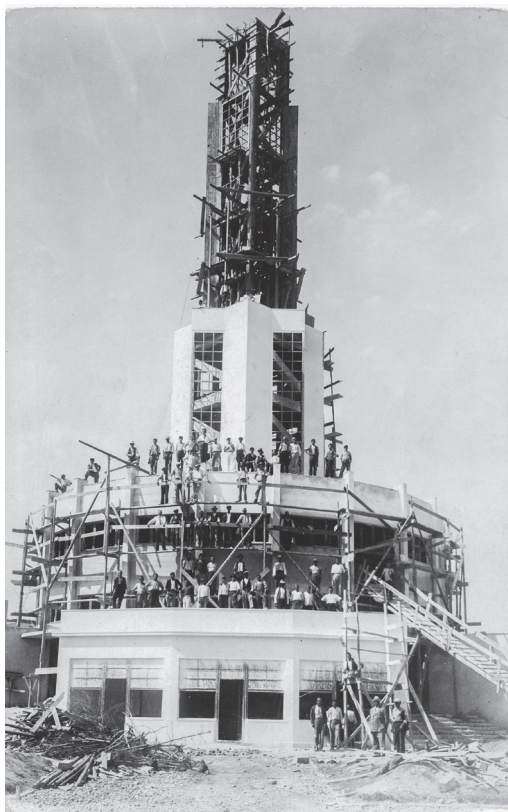

Сл. 1. Комплекс Београдског сајма,
1937. година (извор: документација ЗССКГБ)

Централној кули се приступа из Улице Старо сајмиште, одакле води спонтано настали интерни колски приступ с јужне стране објекта. Регулација улице прати регулацију некадашње интерне саобраћајнице Првог београдског сајмишта, која је тангирала средишњи трг и дијагонално га повезивала са улазом из правца Земунa. Просечна кота терена комплекса је 73,25 m и он је у депресији у односу на ободне саобраћајнице за 2,5–3,5 m. Простор непосредно око Централне куле, на којем је у време Првог београдског сајма био средишњи трг, био је непрепознатљив, обрастао самониклим растињем и запуштен. Иако у веома лошем грађевинском стању (сл. 3), Централна кула је још увек поседовала изузетне универзалне вредности и била препознатљив симбол комплекса Старог сајмишта.

Прве активности и истраживања објекта и непосредног околног простора с циљем прикупљања неопходних података за израду пројекта реконструкције, започели су априла 2005. године Експертизом постојеће стања објекта Централне

куле Старог сајмишта, Ул. Старо сајмиште бр. 3 у Новом Београду, коју је израдио Институт за материјале и конструкције Грађевинског факултета Универзитета у Београду. Даља истраживања настављена су израдом низа елабората: *Геотехнички елаборат о резултатима истраживања за потребе дефинисања постојеће стања у склопу разраде пројекта реконструкције Централне куле Старог сајмишта на Новом Београду*,¹³ *Анекс геотехничког елабората о резултатима истраживања за потребе дефинисања постојеће стања у склопу разраде пројекта реконструкције Централне куле Старог сајмишта на Новом Београду*,¹⁴ *Фотограметријско снимање и израда ортофото планова пољашњих површина Централне куле на Старом сајмишту*,¹⁵ *Елаборат процене конструктивне стабилности објекта са предлозима начина санације Централне куле на Старом сајмишту у Београду*.¹⁶ Сва обухваћена испитивања била су предуслов за боље сагледавање стања објекта, његове конструкције, геомеханичких карактеристика тла, а снимање је омогућило 2013. године израду *Пројекта постоје-*

Сл. 2. Централна кула, у изградњи 1937. година
(извор: Колекција Милоша Јуришића)

ћеи стања Централне куле на Старом сајмишту, Старо сајмиште бр. 3 у Новом Београду.¹⁷ Током наведених истраживања, Завод за заштиту споменика културе града Београда радио је на формирању програма и пројектног задатка за реконструкцију и ревитализацију Централне куле.

Анализе геолошких слојева тла утврдиле су да је овај простор прекривен неплански разасутим насипом дебљине 10–15 cm, обрастао спонтано израслим зеленилом. Поједине групације високог зеленила смањују сагледивост куле, чиме је делимично изгубљено њено својство просторног репера.

Централна кула се налазила на катастарској парцели 2360 КО Нови Београд, површине 594 m², која се поклапала са границом постојећег габарита, док је простор око објекта, који је у нераскидивој функционалној вези с њим, припадао другој катастарској парцели 2359 КО Нови Београд.

Да би се започео пројекат реконструкције, који је подразумевао враћање грађевине у изворно стање које је у погледу габарита било различито од постојећег, границе катастарске парцеле 2360 морале су бити исправљене. Аутентични кружни габарит и целокупни изглед куле утврђени су према изгледу са историјских фотографија и планској документацији из 1947. године. У поступку исправке урађен је *Налаз и мишљење за израду елаборација* као основ за исправку грешке граница парцеле Централне куле комплекса Старог сајмишта, начињене у последњем премеру.¹⁸

Да би се потврдила траса прилазних степеништа, која су чинила укупан аутентични габарит објекта, извршена су сондажна истраживања зоне темеља првих степеника. Том приликом откривен је сачувани темељ испод некадашњег првог степеника, зидан пуном опеком, благе лучне форме, на основу којег је потврђено постојање степеништа на позицијама са којих су у међувремену уклоњена. Површина исправљене, анализом и елаборатом документоване изворне парцеле износила је 710 m². На ситуационом приказу Београдског сајма, који је израдио и потписао одговорни грађевински инжењер Милосав Васиљевић, за објекат Централне куле уписана је квадратура 700 m². Интересантно је да је на овом ситуационом плану са шематски приказаним основама објекта, положај четири прилазна степеништа у приземљу Централне куле приказан на другачијој позицији од изведене, заротирано за око 45 степени.

Стање објекта пре реконструкције

Током свог постојања, Кула је претрпела бројне промене услед различите намене у појединим историјским периодима. Аутентичан изглед био је измењен бројним интервенцијама како на фасади и волумену тако и у ентеријеру. Као последица дугогодишње небриге, објекат је у великој мери био девастиран.

Уклоњена су у потпуности два од четири прилазна степеништа, а преостала два су сведена на половину. Измењен је приступ анексима у приземљу.

Уместо некадашњег, са спољне стране приступ је био из централног простора.¹⁹ Анекси су адаптирани у неусловне стамбене јединице за три породице, а један се користио за потребе заједничког мокрог чвора. Средишњи простор приземља и први спрат подељени су на више мањих и већих атељеа, а један део уметника је своје радне просторе користио и за становање. У последњој фази коришћења, у објекту је било седам атељеа укупне корисне површине око 675 квадратних метара.²⁰ У потреби да се заузме и искористи сваки део, свака површина, и подножје торња је *адаптирано* у користан простор, радни и стамбени. Да стање буде још хаотичније, у овако импровизовани простор улазило се споља, преко плитког крова, једноставним металним степеницама.

Фасаде објекта су пре реконструкције објекта у знатној мери биле измењене, али су се на њима јасно уочавали трагови некадашњег обликовања. Од ранија четири улаза затечена су три, двоструко мање ширине од изворне, док је онај оријентисан ка реци Сави у потпуности зазидан. Сва фасадна столарија, укључујући и улазна врата, потицала је из послератних адаптација, можда чак из 1947. године, када је објекат користила Дирекција за изградњу Београда, дакле није била аутентична. Изгледи приземних анекса су били потпуно измењени.

Подножје торња је током постојања преправљено у највећој мери. Нестао је некадашњи зракасти габарит, а уместо аутентичног сведен је на форму квадратне основе и представљао је у визуелном смислу наставак централног језгра. Простор око носећих стубова и дијагонала био је испуњен зидом од опеке, са више прозорских отвора формираних без било каквог реда. Потпуно су нестали и декоративни елементи фасаде у виду четири троугаоне застакљене призме које су се пружале целом висином подножја торња, а биле су сачињене од стаклених површина уситњене квадратне поделе у дрвеној конструкцији.

Слично стања била је и фасада самог торња, која је, изузев неколико остатака дрвених рамова оригиналних застакљених површина, потпуно изгубила изворно обликовање. Бројност интервенција отварања и затварања фасадних отвора изузетно

Сл. 3. Централна кула, стање објекта пре реконструкције, 2010.

је ослабила све зидане делове, не само конструкције објекта већ свих њених сегмената. Конструктивна неповезаност зидне масе произвела је значајну статичку нестабилност.

Девастацији куле није допринела само недоступност и неприступачност завршних делова објекта, посебно торња, већ и изложеност материјала негативним атмосферским утицајима. Од момента када су уметници напустили објекат почиње његово убрзано пропадање. Незаштићен и слободан простор опседају бескућници и мигранти, чијим боравком у објекту је настављено уништавање. Иако мањег обима, неколико пожара га је могло у потпуности уништити. Како би се спречило крајње непримерено и неадекватно коришћење, улази у средишњи део приземља и спрата су зазидани, што није спречило складиштење свакаког отпада. Више пута је отпад изношен из објекта да би се

Сл. 4. Бетонски конструктивни склој средишњеј језгра
у приземљу (фотографија: А. Шевић)

могла обављати различита снимања за потребе израде пројектне документације. Код сваког чишћења могло се констатовати да је из објекта уклоњено све што се могло искористити, што је само даље продубљивало пропадање.

Конструкција објекта је скелетна. Светла висина приземља је 4,50 m, а првог спрата 3 m. Према наводима из литературе, укупна висина објекта износила је 40 m. Кота пода приземља је за око 1,05 m уздигнута у односу на терен, док су трапезасти анекси постављени у равни терена.

У средишњем делу приземља налази се језгро квадратног облика димензија 5,80 m x 5,80 m, у оквиру којег је бетонско степениште. Централно језгро објекта чини просторна армиранобетонска (АБ) решетка са сопственом темељном плочом и контрагредама, независним у односу на периферни зидани део објекта полигоналног облика, који се простира до нивоа *звездасте терасе* на врху подножја торња. Унутар поменуте просторне АБ решетки, која дефинише габарит подножја торња, формирана је додатна, ужа просторна решетка ослоњена пре-

ко масивних хоризонталних АБ греда на елементе спољашње решетки. Ова унутрашња решетка самостално представља конструкцију торња изнад нивоа *звездасте терасе*.

Улогу језгра на првом спрату преузимају стубови у угловима квадрата, међусобно повезани дијагоналама. Иста конструкција се понавља у све три етаже подножја торња. Кроз средиште приземља и првог спрата протежу се и четири бетонска стуба попречног пресека 0,50 m x 0,50 m, чијим спајањем се добија квадрат заротиран за 45 степени у односу на основу језгра. Ови стубови су имали функцију прихватања оптерећења од застакљених фасадних површина које се налазе дуж целе висине подножја торња (сл. 4).

Постојећа међуспратна таваница изнад приземља је изведена као ситноребраста АБ плоча с радијално оријентисаним ребрима и попречним полигоналним ребром за укрућење у средини распона. Таваница изнад првог спрата била је формирана од радијално распоређених дрвених греда – *шавањача* (притесаних облица), са дашчаном

оплатом са горње стране, изнад које се налазила дрвена кровна конструкција у благом нагибу, која формира плитак радијално једноводни кров.

Спољашњи зидови приземља и спрата, као и зидови унутрашњег *лифтовској* језгра, нису садржавали вертикалне АБ серклаже нити АБ стубове. Такође, темељна конструкција спољашњег зиданог прстена као ни спољашњих зидова анекса није имала никакву конструктивну везу с централном темељном конструкцијом језгра, што је уз постојање вертикалних АБ елемената представљало додатни проблем с аспекта савременог решавања асейзмичности објекта. У фази истраживања, током 2013–2014. године, услед недостатка архивске документације, извршено је сондирање у једном од празних атељеа,²¹ с циљем прикупљања додатних података о темељима не само оригиналних фасадних зидова већ и преградних зидова формираних у каснијим адаптацијама.

Услед изузетно малих дебљина заштитних слојева бетона, готово на свим АБ елементима – како изложеним спољним утицајима тако и унутар објекта услед претходних интервенција разних корисника – арматура је на више места остала потпуно огољена. Ова појава нарочито је била изражена у зони подножја торња, а посебно и тешко санабилна на самом торњу.

Конструктивно обликовање веза у чворовима решетке торња у погледу арматуре није било решено на адекватан начин. Наиме, подужна арматура која се налазила у дијагоналама решетке није била усидрена у стубове, већ су АБ дијагонале биле једноставно *наслоњене* на стубове, што је конструкцију чинило посебно осетљивом на дејство сила затезања, које би се јавиле као последица хоризонталних утицаја на објекат, попут дејства земљотреса.

Како се архитектонске вредности Централне куле поред модерних односе и на њена конструктивистичка својства, од изузетне је важности било да се постојећа видљива конструкција сачува у највећој могућој мери. Приликом избора начина санације, врсте грађевинских материјала и техника, водило се рачуна да се они максимално прилагоде постојећој конструкцији, а да интервенције на њој

буду минимално инвазивне. Пројектом је, такође, предвиђена одговарајућа заштита (противпожарна, термичка, од капиларне влаге) елемената конструкције на свим местима где се то покаже потребним.

Материјали примењени током градње објекта су уобичајени, примерени тадашњим технологијама извођења грађевинских радова. Зидови су зидани класично, пуном опеком стандардног формата, док су елементи носеће конструкције били двојаче материјализације, армиранобетонски и зидани опеком у зони пуних фасадних зидова приземља и спрата. И таванице су очекивано биле решене рационално, па је армиранобетонска ребраста таваница носила спрат, а изнад њега је изведена дрвена таваница од притесаних облика с плитком дрвеном кровном конструкцијом. Плитки, радијални кров покривен је равним поцинкованим лимом. Централно унутрашње степениште и спољашња приступна степеништа за улазак у објекат изведена су као бетонска и од ливеног тераца. Фасада је малтерисана продужним малтером, а затечени прозори и врата су били дрвени. На објекту су се уочавале бројне непримерене интервенције: отварање нових прозора и врата, зазиђивање некадашњих, доградња неколико шупа поред улазних зона у објекат, које су затварале позиције самих улаза. Опште стање је било веома лоше, а нарочито су била забрињавајућа видна оштећења армиранобетонских стубова торња.

Анализа материјала коришћених за градњу објекта, а посебно оних који су коришћени за касније доградње и интервенције, показује класичан приступ, без претензија да се посебним избором и квалитетом постигне значајан градитељски резултат. Кула је реализована као сајамски објекат, изложбене намене и превасходна њена вредност је у изузетном архитектонском обликовању.

Током адаптације и реконструкције објекта извршене 1947. године, приземље, спрат и анекси су преграђени танким зидовима од опеке на кант, испод којих су у приземљу бетониране стопе 0,20 m x 0,20 m, озидана су четири димњака²² са бетонским стопама 0,50 m x 0,50 m x 0,40 m, израђени малтерисани плафони од летава и трске над свим просторијама. Тада су замењени сви прозори и уграђена

унутрашња врата. Анализом историјских фотографија из времена изградње објекта и његовог изгледа у послератном периоду закључено је да је број прозорских окана у застакљеним зонама првог спрата измењен. У атељеима су подови изведени од паркета, а у делу приземља око централног језгра и код улаза од терацо плочица. Аутентичну материјализацију подних, зидних и плафонских површина аутентичног ентеријера, током припреме и рада на пројекту тешко је било установити, с обзиром на то да нема сачуване архивске документације с прецизним описима радова и уграђених материјала, а ни фото-документације која би говорила о њој.²³

Подножје торња је, с неприступачном конструкцијом, било подељено по вертикали на три корисна простора. Првом простору – импровизованој корисној етажи, висински у нивоу другог спрата, могло се прићи дрвеним унутрашњим степеништем – мердевинама са првог спрата. Другом и трећем простору, у оквиру подножја торња, висински у нивоу трећег и четвртог спрата, приступало се искључиво преко неодговарајућих спољашњих гвоздених мердевина, са крова првог спрата. Овако импровизовано уређени простори потврђују огроман недостатак простора за рад уметника.

Програмски концепт реконструкције

На основу *Програмских елемената за израду пројекта реконструкције, адаптације и санације Централне куле у оквиру комплекса Старо сајмиште у Београду*, важећег *Плана делатне регулације ДУП споменичког комплекса 'Старо сајмиште'* (Службени лист града Београда, бр. 2/92), снимка локације и постојећег стања, као и увида у доступну архивску фото-документацију и катастарско-топографски план, израђено је *Идејно решење, Идејни пројекат и Пројекат за извођење реконструкције, адаптације и санације објекта Централне куле у оквиру комплекса Старо сајмиште у Београду*.²⁴

Реконструкција, санација и адаптација за полазно становиште имала је обнову објекта са новом административно-изложбеном наменом. Пројекат је предвидео реконструисање аутентичног габарита

и волумена, веродостојног изгледа фасада, очување изворних архитектонских облика и композиције, оригиналну материјализацију и трансформацију фасадних отвора у некадашње позиције и величине, санацију свих оштећења и адаптацију за управну зграду институције у оснивању – Меморијалног центра „Старо сајмиште“.²⁵ Реконструкцијом фасада планирано је успостављање распореда грађевинских отвора оригиналне величине и облика. Планирано је да се уклоне све накнадне доградње, а да се задржи оригинална материјализација, уз конзервирање и рестаурирање.

У унутрашњем простору објекта предвиђена је демонтиража свих преграда изведених до данас. Архитектонско обликовање ентеријера требало је прилагодити новој намени. Пројекат је рађен у складу с конзерваторским условима које је дефинисао Републички завод за заштиту споменика културе.²⁶

У објекту Централне куле налазило се и дело *Сипрадање* Душана Јуначкова,²⁷ на поду простора његовог некадашњег атељеа. Припремним радовима, ово дело рађено комбинованом техником различитих материјала заштићено је по правилима конзерваторске струке, обезбеђено и дислоцирано у обезбеђен простор у оквиру комплекса. Мере заштите овог уметничког дела, рестаурација, конзервација и евентуална презентација на постојећој позицији, у оквиру ентеријера објекта, требало је да буду посебно дефинисане у складу са изложбеном поставком према програму Меморијалног центра „Старо сајмиште“.

С обзиром на споменичка својства објекта, реконструкцијом, санацијом и адаптацијом тежило се ка максималном очувању изворних материјала, а тамо где је била неопходна замена, примени истог или што сличнијег. Имајући у виду изузетно лоше стање фасада, пројекат је предвидео њихову потпуну замену, са испитивањем могућности извођења термичке изолације зидова и таваница или примену посебних малтера, све у складу с конзерваторским условима. Предвиђена је комплетна замена фасадне столарије. Врста нове столарије требало је да обезбеди изворност у обликовању, као и да се употребе материјали који обезбеђују макси-

малну енергетску ефикасност, боље и дуготрајније одржавање због недоступности појединих делова подножја торња и самог торња.

У изради пројекта узето је у обзир да су оригиналне застакљене површине подножја торња и торња изворно биле застакљене једноструким стаклом, без термичких својстава, јер унутрашњи простор у том сегменту објекта није био планиран за боравак посетилаца. У унутрашњости подножја торња и торња нису затечени било какви елементи, трагови евентуалних степеница, мердевина или пењалица, па остаје нејасно како се приступало самом врху торња на којем се налазио јарбол за заставу. Историјске фотографије показују да се на јарболу у сајамском периоду вијорила застава. Анализом једне фотографије из времена између отварања првог Београдског сајма и оснивања Јеврејског логора уочавају се мердевине, постављене у завршном сегменту, које су највероватније коришћене за потребе приступа самом врху торња.²⁸

У ентеријеру објекта планирана је примена савремених грађевинских материјала, попут феробетона, епоксидних подних облога, хидроизолације у форми мембране и сл. Материјали за подне облоге и завршну обраду зидова и плафона приземља и спрата намењених за изложбену поставку, дефинисани су тако да се њиховом применом постигне висок естетски квалитет примерен меморијалном простору.

Грађевински материјали које је требало применити у ентеријеру осталих просторија (учионица, администрација, мокри чвор, библиотека) морали су бити утилитарни и у што већој мери природни и прихватљиви са еколошког становишта.

Како је пројекат био у изради у време оснивања Меморијалног центра „Старо сајмиште“, пројектни задатак није уобличио новооснована институција, већ је био резултат процењених потреба нове административно-изложбене намене. Објекат је замишљен као седиште Меморијалног центра. Оснивањем и законским дефинисањем,²⁹ а касније и током извођења радова на реконструкцији, Меморијални центар „Старо сајмиште“ се укључио у дефинисање програма и одлучио да објекат треба да буде у целиности у изложбеној функцији, јер је своје службене

просторије организовао у другом објекту у оквиру комплекса³⁰.

Пројекат на основу којег је добијено одобрење за извођење радова на реконструкцији, санацији и адаптацији предвидео је поновно успостављање сва четири некадашња улаза у објекат. На једном од улаза планирано је постављање одговарајуће рампе, којом ће се обезбедити доступност особама са сметњама у кретању. Уклањањем свих преградних зидова предвиђено је формирање изложбеног простора у централном делу приземља. У трапезастим анексима приземља пројектован је простор за следеће намене:

1. Администрацију и простор за истраживаче, простор два анекса, југоисточни и југозападни анекс;
2. Учионицу – простор за одвијање образовних програма који може служити и као сала за састанке (за мин. 20 места), простор једног анекса, северозападни анекс;
3. Мокри чвор с помоћним просторијама (мин. два тоалета и један за особе са инвалидитетом; остава – приручни магацин и котларница), простор једног анекса, североисточни анекс.

У нивоу првог спрата пројектован је простор за истраживање с приручном библиотеком и читалицом – мањи документациони центар, у оквиру којег је било потребно обезбедити приступ дигитализованој архиви.³¹

У подножју торња пројекат је предвидео уклањање свих импровизованих таваница, а постојеће степениште је требало продужити до торња. У средишту степенишног простора предвиђен је вертикални транспорт адекватне носивости за превоз особа с посебним потребама са одговарајућим бројем станица, висине дизања према архитектури објекта. Постојала је идеја да се зидови у ентеријеру степенишног простора, у подножју торња, могу користити и као додатни изложбени простор.

Приликом одлучивања о типу статичке санације конструкције објекта и објекта у целини, анализирани су и технички предлози који су добијени

током свих претходних истраживања на којима су стручни сарадници и консултанци радили пре израде самог пројекта.

Стање бетона и арматуре конструктивних елемената торња било је такво да су се ови елементи конструкције у статичком прорачуну могли третирати само као елементи који су потпуно изгубили своју носивост и који представљају трајно оптерећење на конструкцију услед сопствене тежине.

У предлозима санације постојећих АБ елемената дато је неколико уобичајених метода, од којих већина подразумева додавање нових конструктивних елемената или облога. У првом предлогу је било додавање нове АБ облоге, чиме би се димензије елемената просторне решетке – стубови, греде и дијагонале – знатно увећале, а што би за последицу имало и значајно додатно оптерећење, како на ослонац торња – хоризонталне АБ греде – тако и на темељну конструкцију. Ово би се одразило и на драстичну промену оригиналне геометрије, односно архитектонског израза торња.

Други предлог подразумевао је наизглед лакшу облогу у виду челичног лима односно такозваног челичног *йлашиџа* преко свих АБ елемената решетки. Међутим, иако је челична облога условно лакша од бетона, припрема постојећих елемената торња подразумевала би поравнавање АБ површина репаратурним малтерима, а имајући у виду значајна одступања од вертикале АБ стубова торња, констатована геодетским 3Д снимком, и у овом случају би дошло до значајног повећања димензија, односно повећања оптерећења, али сада и уз промену материјализације у односу на оригиналну архитектуру торња. Оба ова предлога су била могућа и прихватљива техничка решења, али нису била у потпуности у складу с принципима конзерваторске струке о очувању изворног изгледа, димензија и пропорција, као и изворне материјализације.

Реализација пројекта – извођење радова

Завод за заштиту споменика културе града Београда, као носилац реализације, израду пројекта завршио је 2022. године и прибавио све потребне

сагласности и дозволе за реконструкцију, санацију и адаптацију објекта Централне куле, са обновом њеног аутентичног габарита и изгледа, санацијом свих оштећења и адаптацијом за нову намену.

Уз финансирање и сарадњу Министарства културе Владе Републике Србије, јула 2022. године почела је реализација прве фазе радова, у оквиру које је објекат статички саниран и изведени су радови на реконструкцији и рестаурацији комплетне фасаде, док су другом фазом реализације на извођењу свих пројектованих инсталационих система и ентеријера радови настављени током 2023. и трајали су до краја марта 2024. године.

Озбиљно оштећено, статички недовољно стабилно стање, посебно горњег дела торња, као и конструктивна неповезаност централног бетонског језгра и спољних структура објекта, захтевали су озбиљну статичку и конструктивну санацију. Овакво изузетно лоше стање носивости конструкције торња, у фази пројектовања није било могуће у потпуности сагледати. Тек подизањем крана и детаљним прегледом свих армиранобетонских елемената конструкције утврђен је прави степен оштећења, констатовано је да местимично потпуно недостају делови греда, стубова и косника, да арматура из дијагонала/косника није конструктивно повезана с арматуром стубова и греда, да је у потпуности огољена арматура кородирала, чиме су изгубљена њена статичка својства. Управо из тих разлога, током извођења објекат је додатно ласерски снимљен како би се установила евентуална одступања од вертикале и хоризонтале. Након добијања података, урађени су – *Елаборат о стању конструкције Централне куле на Спиром сајмишћу и Измена пројекта конструкције*, којом је коригован основним пројектом дефинисан начин статичке санације армиранобетонског конструктивног система торња.³²

Кориговани концепт извођења радова предвиђао је пажљиву демонтажу решеткастих бетонских елемената конструкције горњег дела торња,³³ њихово ново извођење у армираном бетону и поновну монтажу у потпуности по угледу на аутентичне. Комплетан горњи део торња је морао бити демонтиран на сегменте. Процењена тежина једног сег-

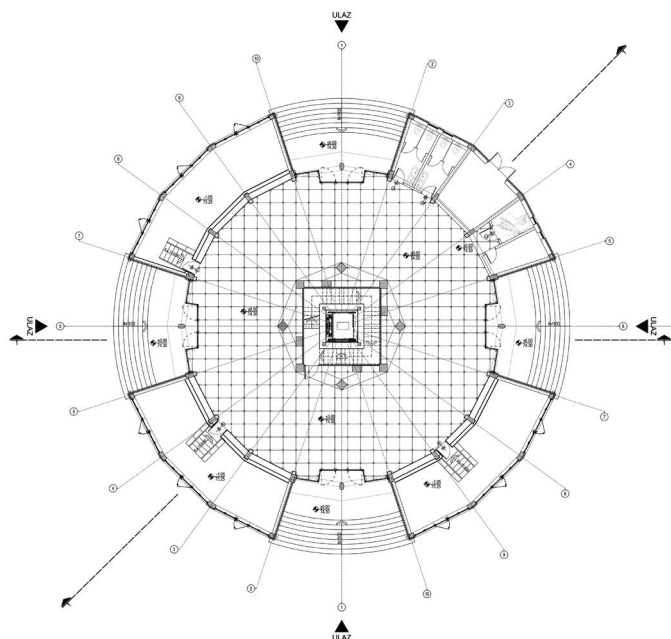

Сл. 5. Готови изливени армиранобетонски сегменти торња, 2023.
(фотографија: А. Шивић)

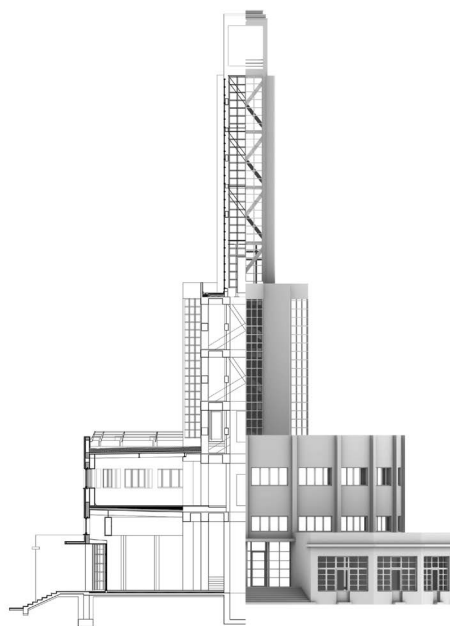
мента износила је око 10 тона, док је завршни сегмент због своје сведеније конструкције био нешто мање тежине, око осам тона. Нова конструкција конципирана је у пет логичних целина – сегмената, према геометрији, габаритима и материјализацији идентичној оригиналном стању, од чега су четири сегмента истоветна, а пети, последњи сегмент – по геометрији се разликује јер нема дијагонале ни *ћераја*, односно контрафоре. Сегменти су као префабриковани изливани од посебне врсте *самозбијајуће* (SCC – *self-compacting concrete*) бетона, у калупима – оплатама посебно пројектованим за ту намену, на посебно припремљеној и нивелисаној подлози поред самог објекта (сл. 5). У оплатама је формиран унутрашњи склоп арматуре, а употребом самозбијајућег бетона добијена је јединствена форма просторне решетке од армиранобетонских елемената. Након потребног времена за постизање оптималне чврстоће, ови просторни сегменти су монтирани у облик торња системом слагања једног на други и повезивањем у јединствену целину. Овим методом задржана је оригинална материја-

лизација конструкције торња, систем неке врсте просторне решетке сачињене од међусобно повезаних стубова, греда и дијагонала изведених у потпуности у складу с аутентичним обликом. Густо постављена арматура у зонама чворова додатно је ојачана ваљаним челичним профилима и анкер плочама, помоћу којих је остварена савремена вијачна веза стубова, еквивалентна монолитној крутој вези, погодна за примену у сеизмичким подручјима. Међусобно повезивање сегмената у 16 тачака, односно са 16 вијака, остварено је прецизном изградом уз коришћење помоћних челичних шаблона, као и геодетским снимањем пре и после изливања бетона. За потребе извођења урађено је и комплетно ласерско снимање објекта пре демонтаже конструкције како би се прецизно дефинисале све висинске тачке за оријентацију поновне монтаже.

Како у зони темеља и темељне плоче језгра није било везних греда које би их у конструктивном смислу повезале, објекат је било неопходно статички учврстити и у овој зони. Темељне АБ греде спољашњих зидова анекса и приземља повезане су с

Сл. 6. Пројекат изведене објекта – основа приземља
(извор: Кошо г. о. о.)

Сл. 7а. Пројекат изведене објекта – пресек/изглед
(извор: Кошо г. о. о.)

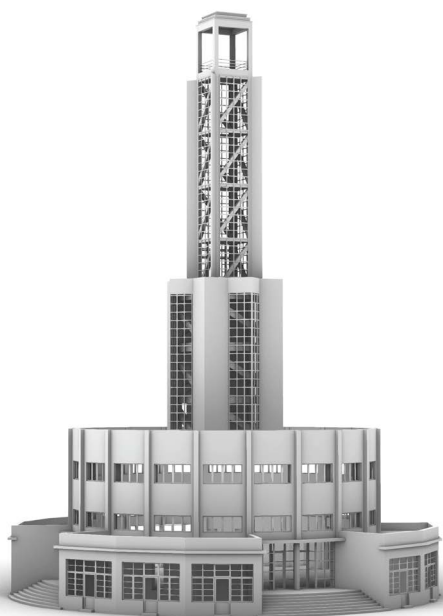
централним језгром путем нових, радијално оријентисаних везних АБ греда. Изведено је дванаест армиранобетонских греда које су додатно стабилизовале конструкцију објекта. Објекат је комплетно конструктивно саниран како би конструкција задовољила све потребне конструктивне и сеизмичке захтеве.

У свим угловима полигоналне основе спољашњег зиданог прстена и спољашњих зидова анекса изведени су нови АБ стубови, повезани хоризонталним АБ гредама у нивоу свих међуспратних таваница. Нова кровна плоча изнад првог спрата изведена је као спрегнута плоча с радијално распоређеним челичним гредама с профилисаним трапезастим лимом преко којих је изливена танка АБ плоча.

Преостали постојећи АБ елементи, очишћени су уклањањем старих слојева малтера, затим песарењем бетона и видљиве арматуре, чиме су уједно уклоњени и сви слојеви корозије на арматурним шипкама. Арматура је затим третирана инхибиторима корозије, а оштећени односно делови бетона који су недостајали, санирани су репаратурним

малтерима преко претходно припремљених површина, премазивањем средствима за побољшање адхезије на контакту старог и новог бетона.

Недостајући и уклоњени застакљени сегменти торња и портали приземља израђени су према истраживањима реализованим током извођења радова, на самом објекту и уз коришћење доступне историјске фото-документације, имајући у виду да архивски пројекат није сачуван. Од изузетне важности су биле све доступне историјске фотографије и снимци са отварања некадашњег првог Београдског сајма, као и снимци из његовог живота пре почетка Другог светског рата. Посебна околност је била чињеница да је тек током извођења радова постала доступна породична архива Петра Зарића, декоратера који је осмислио ентеријер неколико изложбених простора у Централној кули у време изградње објекта.³⁴ На основу тих фотографија, реконструисан је изглед оригиналне фасадне столарије и изведена је нова. Поред откривених овалних стубова у средишњем делу сва четири улаза, установљено је да су сами улазни портали били нешто увучени у обје-

Сл. 76. Централна кула, 3Д модел
(израдио: архитекта Реља Петровић)

кат, чиме су стубови у укупном обликовању ових партија били посебно наглашени.

Иако је пројектном документацијом за реконструкцију, санацију и адаптацију било предвиђено да Централна кула буде управна зграда Меморијалног центра „Старо сајмиште“, с мањим изложбеним простором, новоформирана институција је одлучила да своје службене просторије смести у другом објекту у непосредној близини, чиме је пројектована намена коригована у јединствен изложбени простор с пратећим просторима. Паралелно са извођењем радова, Меморијални центар „Старо сајмиште“ приступио је 2023. године изради *Концепта дизајна унутрашње архитектуре*,³⁵ којим је коригован програмски концепт као основа за израду будуће изложбене поставке. У приземном нивоу пројектован је и изведен централни изложбени простор, док су анекси добили пратеће намене: књижару, билетарницу, гардеробу, простор за кустосе, санитарни и технички блок (сл. 6). Спрат је у потпуности пројектован у функцији изложбеног простора.

Сл. 8. Централна кула по завршетку реконструкције, санације и адаптације, 2024.

Аутентично пројектован и изведен радијални једноводни плитки лимени кров пројектован је и изведен као равна кровна тераса са које се пружа изузетан поглед 360 степени укруг. Изворна равна атика, која је заклањала оригинални плитки кров, омогућила је да се уместо крова формира равна кровна тераса, на коју се приступа из простора подножја торња. Ово решење доприноси квалитету основног програмског концепта, формирајући нови простор, занимљивог карактера и изузетне визууре. Својом величином омогућава одржавање додатних програма, посебно у летњем периоду. Мања *звездаста* тераса на врху подножја, доњег дела торња, трансформисана је у видиковац до којег се може доћи лифтом инсталираним унутар централног квадратног језгра. Ова тераса је и код аутентичног објекта постојала, али без дефинисане функције, највероватније као прелаз са *звездасте* форме подножја и скоро квадратне форме торња (сл. 7а и 7б).

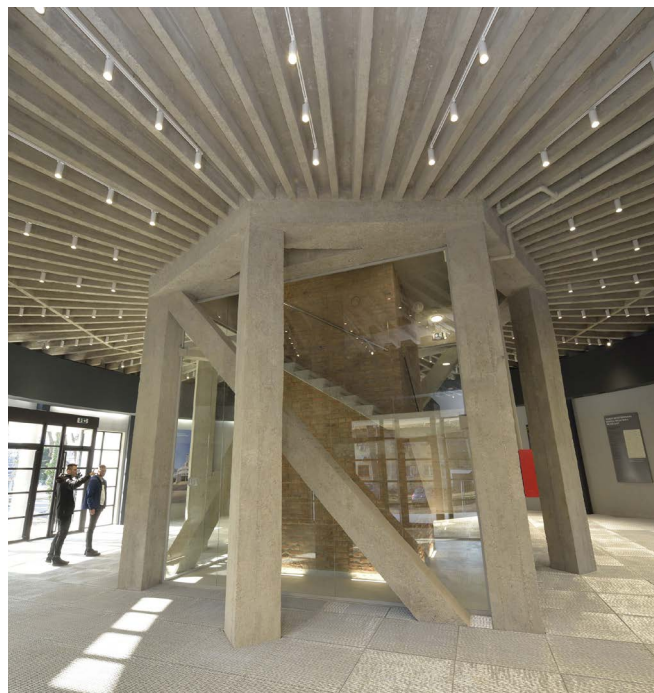
Пројектом и изведеним радовима објекту је враћен архитектонски израз модерне архитектуре

Сл. 9. Изглед реконструисаној подножја торња

међуратног периода (сл. 8), а обновљена структура подножја торња, као и његовог решеткастог обликовања – упућује на изузетну вештину уклапања елемената конструктивизма у укупни архитектонски склоп, који овај објект чини јединственим архитектонским остварењем (сл. 9).

У ентеријеру приземља задржано је централно језгро са средишњим зиданим делом и бетонским конструктивним елементима, стубовима, гредама и дијагоналама (сл. 10). Централно језгро из осмоугаоне форме у зони приземља и спрата прелази у подножју торња у звездасту форму коју чине два заротирана квадрата са застакљеним и пуним површинама. У торњу осмоугаона конструкција прелази у квадратну са угаоним *йерајима*, а сам врх торња је квадратни отворени простор с јарболом на врху, као једним од обележја модернистичке архитектуре тога времена. Оваквом формом архитекта Секулић је постигао изузетну заротирану структуру која се степеновањем ослобађа ка врху све до самог отвореног завршетка са оригинално сачуваним јарболом (сл. 11).

Сл. 10. Рестаурирано централно језгро у зони йриземља

Опеком зидана структура језгра у приземљу, након уклањања малтерисаног слоја, задржана је у видној материјализацији, чиме је на својеврстан начин показано колико су животи логораша били сведени на суштину живота – преживљавање. Бетонски конструктивни елементи средишњег језгра нису финално малтерисани, већ су рестаурирани из истог разлога. На зидовима језгра зиданим опеком у приземљу су се, након уклањања малтерске облоге, показали видљиви остаци, трагови највероватније још једног завојитог степеништа које је водило до првог спрата. Имајући у виду не тако велику ширину постојећег степеништа, могуће је да су постојала два степеништа, заротирана за 180 степени, једно којим се пењало на спрат, а друго је можда служило за силазак у приземље. Како током израде пројекта и саме реализације реконструкције нису пронађене било каква техничка документација или фотографије које би ову претпоставку потврдиле, задржано је постојеће степениште, а остаци могућег постојања другог, конзервирани су и остављени видни у структури зида. Став главног пројектанта конзерватора³⁶

Сл. 11. Снимак Централне куле дроном по завршеној реконструкцији
(фотографија: Кото д.о.о.)

био је да се учине видним сви важни трагови бројних промена током постојања објекта и тако на дискретан начин допринесу слојевитости његових архитектонских и меморијалних вредности.

У ишчекивању изложбене поставке, изведени ентеријер омогућава одржавање различитих програма којима се кроз разговоре, предавања, видео-пројекције и стручне обиласке подсећа на место великог страдања које се не сме заборавити, а истовремено се кроз историјат објекта и простора чији је визуелни репер био Централна кула, а јесте и даље – указује на све оне позитивне, напредне и креативне аспекте њених вишеструких вредности.³⁷

Меморијални центар „Старо сајмиште“ припрема изложбену поставку и хортикултурно уређење простора парцеле на којој се налази објекат Централне куле како би обнова објекта била у потпуности завршена и објекат постао доступан посетиоцима. Завршетак радова на Централној кули и њеном непосредном окружењу, радови на управној згради Меморијалног центра и активно-

сти на изради новог детаљног урбанистичког плана представљају почетак дугорочне будуће трансформације овог простора, заборављаног дуги низ година. Уређење и обнова комплекса Старог сајмишта у фокусу имају сачуване објекте изворног сајамског простора и очекује се реконструкција Италијанског павиљона, за коју је израђен *Идејни пројекат реконструкције, адаптације и санације*,³⁸ као и Спасићевог павиљона, који је у знатно бољем стању.

Александра Б. Шевић, архитекта

Завод за заштиту споменика културе града Београда
aleksandra.sevic@beogradskonasledje.rs

Слободан М. Радовановић, архитекта

Кото д. о. о.
slobodan.radovanovic@koto.rs

Урош В. Кондић, грађевински инжењер

Кото д. о. о.
uros.kondic@koto.rs

НАПОМЕНЕ:

- 1] Славић 2020: 246–260.
- 2] Покрајац 2021: 46; Благојевић 2008: 36, 254–266.
- 3] Секулић 1957: 587–595; Вукотић-Лазар 2004: 143–168; Михајлов 2013: 50–69; Покрајац 2021: 47–51.
- 4] Лазичић и Митровић Коцев 2022: 115–116; Покрајац 2021: 49–51.
- 5] Кадијевић 2023: 160–163; Покрајац 2021: 49.
- 6] Михајлов 2017: 3–10.
- 7] Кољанин 1992: 447, 450; Bajford 2011: 64; Михајлов 2020: 215–231.
- 8] Сајт Удружења ликовних уметника Србије (УЛУС), Простори/Атељеи на Старом сајмишту, <https://ulus.rs/> [12. 4. 2025]. Према решењу Извршног одбора Народног одбора града Београда 1951. године, Удружењу ликовних уметника Србије додељене су на коришћење три зграде на Старом сајмишту које су у претходном периоду, а непосредно по окончању рата и страдања у логору Старо сајмиште, коришћене као управне зграде Дирекције за изградњу Новог Београда и простори Грађевинског предузећа „7. јули“. Током 1952. године, започето је усељавање уметника у три зграде: Павиљон 1 – Кула (Старо сајмиште бр. 3), Павиљон 2 (Старо сајмиште бр. 21), Павиљон 3 – Италијански павиљон (Старо сајмиште бр. 28). Још тада се сматрало да Старо сајмиште представља само привремено решење за рад уметника, а у неким случајевима и за становање. У *Билтену УЛУС-а* из 1958. године, на страни 3 наводи се да је смештен четрдесет један члан са *атељеом и стјаном по нужди на стјаром Сајмиштиу које се руши*, од тога 27 сликара, 13 вајара и један графичар.
- 9] Сајт Удружења ликовних уметника Србије (УЛУС), Простори/Атељеи на Старом сајмишту, <https://ulus.rs/> [12. 4. 2025]. У Централној кули (Павиљону 1, Старо сајмиште 3), атеље су имали: Олга Јеврић, Милун Митровић, Зоран Петровић, Александар Луковић, Стеван Дукић, Дрена Радојчић, Младен Србиновић, Лазар Вујаклија, Александар Зарин, Милан Басарабић, Милош Сарић, Славе Дуковски, Никола Гвозденић, Душан Јуначков, Светлана Кнежевић, Милан Поповић, Драган Добрић, Чедомир Крстић, Бранка Јовановић, Градимир Алексић, Живојин Стефановић, Душан Гавела, Мирослава Медаковић Богосављевић, Марио Ђиковић, Сава Халугин и многи други.
- 10] Сајт Удружења ликовних уметника Србије (УЛУС), Простори/Атељеи на Старом сајмишту, <https://ulus.rs/> [12. 4. 2025]. Осим у Централној кули (Павиљон 1), уметнички атељеи у Италијанском и Чехословачком павиљону се и данас користе. У Италијанском павиљону мали број атељеа се активно користи као радни простор. Према евиденцији УЛУС-а и Агенције за пословни простор града Београда, која управља њима, само два атељеа се користе према важећим уговорима. Неколико просторија је неупотребљиво због оштећене и делимично урушене кровне конструкције. Највећи број атељеа се неадекватно користи, као нека врста магацинског простора.
- 11] Комплекс Старог сајмишта проглашен је за споменик културе као *Старо сајмиште – логор Гестапоа*, Одлуком Скупштине града Београда од 9. јула 1987. године (*Сл. лист града Београда*, бр. 16/87); Досије споменика културе „Старо сајмиште – Логор гестапоа“, ЗЗСКГБ, документациони центар.
- 12] Татић 2008; Вукотић-Лазар 2007: 2–9; Вученовић 2006: 213–215; Михајлов 2013: 125–147.
- 13] Завод за заштиту споменика културе града Београда, Елаборат израдио Институт ИМС, Центар за путеве и геотехнику, Булевар војводе Мишића бр. 43 у Београду, децембар 2012. године.
- 14] Завод за заштиту споменика културе града Београда, Елаборат израдио GF ING, Београд, Вјекослава Ковача бр. 14, фебруар 2015. године.
- 15] Завод за заштиту споменика културе града Београда, Снимање обавио „GeoGIS Consultants“, децембар 2012. године.
- 16] Завод за заштиту споменика културе града Београда, Елаборат израдио Дијамант инжењеринг д. о. о., из Београда, Сурчински пут 1а, март 2015. године са Извештајем о испитивању бр. 421116-015 (извештај израдио Институт за испитивање материјала а. д., Београд; Лабораторија за испитивање метала, Београд, Булевар војводе Мишића бр. 43, јануар 2015. године).
- 17] Завод за заштиту споменика културе града Београда, *Израда пројеката и пројектног задатка 2012. године* претходила је изради *Пројекта постојећег стања*. Пројекат постојећег стања са технички снимљеним објектом био је први и најважнији корак имајући у виду да истраживачима и пројектанту није био доступан архивски пројекат или друга архивска документација која би омогућила боље сагледавање објекта. Пројекат постојећег стања израдио је Завод за заштиту споменика културе града Београда 2013. године. Архитекта Александра Фулгоси са сарадницима, као одговорни пројектант, потписује овај пројекат.
- 18] Завод за заштиту споменика културе града Београда, *Наказ и мишљење* израдио је Градски завод за вештачење маја 2016. године, а цео процес исправке био је завршен 2017. године. Поред самог габарита, у катастарским плановима објекат је био уписан са спратношћу П, а изворна спратност је П+1+торањ. Информација из службе катастра објашњавала је да су током премера сарадних педесетих година 20. века сви објекти уписани са спратношћу П. У складу с терминологијом која се користи у дефинисању спратности објеката, није могуће објекат описати као кула, па је примењен најприкладнији сличан термин *торањ*.
- 19] У периоду када је објекат користила Дирекција за изградњу града Београда, објекат је адаптиран у јединствени простор са коришћењем из средишњег дела, улазни портали су зазидани у зони парапета, како се анексима не би приступало споља. Нова намена објекта и његово адаптирање у уметничке атеље, поново су увели промену, па је унутрашња веза између средишњег простора приземља и анекса на појединим пољима затворена, чиме су неки анекси постали независни и претворени у стамбене јединице.
- 20] На списку Удружења ликовних уметника Србије из 1978. године у Кули се налазило 19 атељеа, различитих површина, од 25 m² до 71 m². Према евиденцији Агенције за пословни простор из 2010. године, у објекту се налазило седам атељеа. Ови подаци говоре о укрупњавању простора током последњих деценија.

- 21] Први ателе десно од улаза у објекат Централне куле био је празан. За живота га је користио вајар Милан Басарабић (1908–2011). После његове смрти овај простор није додељен другим уметницима на коришћење па је чињеница да је скоро у целости био испражњен омогућила да се сондажно испитивање постојања темеља, темељних греда, њихове димензије, материјализација и дубина темељења изврши у овом простору.
- 22] Недостатак доступне архивске документације онемогућио је прецизније податке о начину грејања објекта у време његовог функционисања превасходно као сајамског-изложбеног простора. Постојање дозиданих димњачких канала указује на систем грејања на чврста горива, највероватније успостављеног још у време коришћења објекта као Управе логора, а касније коришћеног према могућностима самих корисника.
- 23] Током извођења радова пројектанту је постала доступна фото-документација из породичне заоставштине декоратера Петра Зарића, коју је Зарићева унука Добрила Иванић Здравковић уступила на увид и коришћење Заводу за заштиту споменика културе града Београда.
- 24] Носилац израде *Идејног решења, Идејног пројекта и Пројекта за извођење реконструкције, адаптације и санације објекта Централне куле у комплексу Старог сајмишта у Београду* јесте тим стручњака Завода за заштиту споменика културе града Београда на челу са главним пројектантом Александром Шевић, дипл. инж. арх., вишим конзерватором. Пројектна документација је рађена у сарадњи са бироом „Intellinea“ д. о. о., који је носиоца израде Пројекта конструкције и пројекта свих инсталационих система у објекту Централне куле.
- 25] Види нап. 29.
- 26] *Решење Републичког завода за заштиту споменика културе бр. 1-1888/2021-1 од 9. 12. 2021. године*, којим су дефинисане мере техничке заштите за израду пројекта за реконструкцију, адаптацију и санацију објекта Централне куле у комплексу Старог сајмишта у Београду, Старо сајмиште бр. 3, Београд, на кат. Парц. 2360 КО Нови Београд.
- 27] Душан Јуначков (Суботица, 1952 – Београд, 2013), сликар. О делу *Сипрадање*, које је аутор интегрисао у сам објекат, ћерка Селена Јуначков, конзерватор рестауратор, у *Предлоју за обезбеђивање, чишћење, консолидацију и измештање уметничког дела 'Сипрадање'* каже: *Само дело представља рефлексију – сећање на жртве лојора. Уметник се осврће на свеукупности сипрадања у свим историјским контекстима нашег друштва, праћењем нових слојева на површини радног простора и на тај начин повезује слојеве своје слике са историјском материјом локалитета у једну нераскидиву целину. Ово дело технолошки представља рекреативну у поимању савременог енформела настало у Србији 90-тих под називом 'Нови енформел'. Ишчишћавањем слике утврђује се очито сучељавање различитих сликарских технологија и техника које су препознатљиве у сиваралашиву уметника.* Намера уметника је била да своје дело завешта Меморијалном комплексу са жељом да само дело остане интегрални део зграде у коме је настало.
- 28] Приликом извођења радова, употребом крана било је могуће приступити завршном сегменту торња. Том приликом је утврђено да је оригиналан јарбол у добром стању, без великих оштећења, с могућношћу задржавања уз неопходну рестаурацију. Поред јарбола, у овом делу објекта откривен је метални трножац, чија функција није у потпуности разрешена.
- 29] Законом о Меморијалном центру „Старо сајмиште“ (*Службени гласник РС*, број 15 од 24. фебруара 2020), основана је установа културе са седиштем у Београду и уређени су њена организација и рад. Израда *Пројекта реконструкције, санације и адаптације* започела је 2019. године, а установа Меморијални центар „Старо сајмиште“ отпочела је рад 2022. године.
- 30] Објекат у којем је била смештена Техничка школа за дизајн коже у комплексу Старог сајмишта адаптиран је за Управну зграду Меморијалног центра „Старо сајмиште“.
- 31] Имајући у виду стање и носивост међуспратне ситнореставрационе таванице између приземља и спрата Куле, због очекиваног оптерећења, архива Меморијалног центра „Старо сајмиште“ није могла бити планирана у оквиру простора првог спрата уз документациони центар са библиотеком и читаоницом, већ у другом објекту, чија носивост конструкције дозвољава такву врсту оптерећења.
- 32] Пројекат конструкције, као саставни део *Идејног пројекта реконструкције, санације и адаптације објекта Централне куле у комплексу Старог сајмишта*, који је израдио Завод за заштиту споменика културе града Београда, на основу којег је добијено одобрење за извођење радова, израдио је пројектни биро „Intellinea“ д. о. о. Београд. Институт за испитивање материјала Србије (Институт ИМС) израдио је *Елаборат о стању конструкције Централне куле на Старом сајмишту*, док је *Измене пројекта конструкције* израдило предузеће за пројектовање инжењеринг и консалтинг „VMS“ д. о. о. Радове је извео конзорцијум фирми „Кото“ д. о. о. и „Алп инжењеринг“ д. о. о. Током извођења радова у оквиру прве фазе реализације одговорни извођач је био Урош Кондић, дипл. инж. грађ., док је у другој фази то био Слободан Радовановић, дипл. инж. арх. конзерватор.
- 33] Демонтирани бетонски и метални елементи, који су чинили конструкцију торња, уситњени су на мање комаде како би се могли лакше сачувати. Идеја уметника који се обратио Меморијалном центру „Старо сајмиште“ и изразио жељу да их преузме како би од њих направио уметничко дело које ће поклонити и оставити у самом комплексу, прихваћена је. Тако је један број демонтираних бетонских делова послужио као материјал за ново уметничко дело, а мањи број елемената изложен је у простору Управне зграде Меморијалног центра.
- 34] Неговановић и Иванић Здравковић 2023: 24–37.
- 35] Меморијални центар „Старо сајмиште“, Концепт дизајн унутрашње архитектуре урадио је пројектни биро „Danilo Danubic Architect“, на челу са архитектом Данилом Дангубићем.
- 36] Током извођења радова, вршене су одређене измене као последица нових података који нису били сагледиви и доступни током израде пројекта. Кроз пројектантски и конзерваторски надзор, вршен на основу *Решења Завода за заштиту споменика културе града Београда бр. Р2466/22 од 7. 7. 2022. године* за радове прве фазе и *Решења бр. 37-58/2023 од 2. 6. 2023. године*, за радове друге фазе, архитекта виши конзерватор Александра Шевић је у приступу решавања конзерваторских проблема тежила очувању изворне форме и материјализације, уједно омогућавајући будућем кориснику остварење савремене изложбене функције. Стручни

надзор над извођењем радова вршио је у обе фазе Предраг Јошић, дипл. инж. арх.

- 37] За успешно и целовито спроведен истраживачки и пројектантски поступак и конзерваторско-рестаураторски приступ у реализацији пројекта реконструкције, санације и адаптације Централне куле Старог сајмишта у Београду за изложбени простор Меморијалног центра, Друштво конзерватора Србије наградило је Александру Шевић, дипл. инж. арх. вишег конзерватора и главног пројектанта, Годишњом наградом за 2024. годину.

Пројекат и реализована реконструкција, санација и адаптација Централне куле ауторки, главном пројектанту и вршиоцу пројектантског и конзерваторског надзора донели су још једно

значајно признање, Награду града Београда „Деспот Стефан Лазаревић“ за архитектуру и урбанизам за 2024. годину, са образложењем да је изузетан приступ у реализацији овог иницијалног корака на простору Старог сајмишта одговор слојевитим променама од посебне градње, страдања у централном делу главног града Србије, рађању значајних уметничких покрета и достигнућа, као и да је награда порука струке архитектонској баштини и бризи о великим страдањима.

- 38] Завод за заштиту споменика културе града Београда, *Идејни пројекат реконструкције, адаптације и санације објекта Италијанског павиљона на Старом сајмишту у Београду* из радио је пројектни биро „Форма антика“, јуна 2023. године, а пројекат потписује главни архитекта Сандра Гушић.

ЛИТЕРАТУРА:

Bajford, J. (2011), *Staro sajmište* : Mesto sećanja, zaborava i sporenja, Beograd: Beogradski centar za ljudska prava: 64, 192–221.

Благојевић, Љ. (2008), *Нови Београд* : оспорени модернизам, Београд: Завод за уџбенике : Архитектонски факултет Универзитета у Београду : Завод за заштиту споменика културе града Београда: 36, 254–266.

Благојевић, Љ. (2014), *Arhitektura Beograda u veku Jugoslavije*, u: Istorija umetnosti u Srbiji XX vek : treći tom : moderna i modernizmi, ur. M. Šuvaković, Beograd: 323–350.

Божич Маројевић, М. (2021), *Места страдања као места сећања: од препознавања наслеђа до креирања заједничке баштине*, у: Културна баштина и криза : херитолошки и архитектонски аспект, тематски зборник, ур. А. Кадијевић, Београд: Универзитет у Београду Филозофски факултет: 45–64.

Вукотић-Лазар, М. (2004), *Старо београдско сајмиште, Годишњак града Београда LI* (Београд): 143–168.

Вукотић-Лазар, М. (2007), *Старо београдско сајмиште* : 70 година од отварања Првог београдског међународног сајма узорака, Београд: Инфо Урбанистички завод, специјално издање: 2–9.

Вученовић, С. (2006), Ревитализација Старог сајмишта Београда, *Наслеђе VII* (Београд): 207–216.

Кадијевић, А. (2023), *Југословенска архитектура између два светска рата (1918–1941)* : контексти тумачења, Београд: Универзитет у Београду Филозофски факултет: 160–163.

Каталог неокрећних културних добара (2010), Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда.

Кољанин, М. (1992), *Немачки лојор на Београдском сајмишту 1941–1944*, Београд: Институт за савремену историју: 447, 450.

Лазич, С. и Митровић Коцев, Ј. (2022), *Архитектонска култура међуратног Београда из техничке документације Историјског архива Београда*, Београд: Историјски архив Београда: 113–116.

Михајлов, С. (2013), *Рајко М. Ташић 1900–1979*, Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда: 50–69.

Михајлов, С. (2014), *Подизање споменика на Старом сајмишту и његово значење – Споменик жртвама фашистичког терора у Лојору Сајмиште и/или споменик жртвама Јеноцида*, у: Јавни споменици и спомен обележја : колективно памћење и/или заборав : [V конференција], зборник радова, ур. Н. Живковић, Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда: 125–147.

Михајлов, С. (2017), *Старо сајмиште – Лојор Гесхайоа*, Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда: 3–10.

Михајлов, С. (2020), *Културно добро 'Старо сајмиште – Лојор Гесхайоа' – место заборавља и/или сећања*, у: Српски језик, књижевност, уметност, зборник радова са XV међународног научног скупа одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу (30–31. X 2020) : Књ. III, Страдање/Јевреји ; 250 година од рођења Лудвига ван Бетовена ; & Стремљење у уметности, XV међународни научни скуп српски језик, књижевност, уметност, књига 3 Страдање/Јевреји, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет у Крагујевцу: 215–231.

Неговановић, С. и Иванић Здравковић, Д. (2023), *Петар Зарић* : стручно цртање и детаљисање / обрада дрвета / унутрашња архитектура у дрвету, Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда: 24–37.

Покрајац, М. (2021), Београдски архитекта Миливоје Тричковић (1895–1981), *Наслеђе XXII* (Београд): 37–58.

Секулић, А. (1957), Први београдски сајам између Првог и Другог светског рата, Београд, *Годишњак Музеја града Београда IV* (Београд): 587–595.

Славић, С. (2020), Прилог проучавању изградње Београдског сајмишта и одржаних манифестација до 1940. године, *Флојстисон* 28 (Београд): 246–280.

Ташић, Д. (ур.) (2008), *Старо сајмиште 3+1* : сајмиште, стратиште, уточиште, будућност, зборник, Београд: Урбанистички завод Београда.

ИЗВОРИ:

Завод за заштиту споменика културе града Београда, Документациони центар, Досије споменика културе „Старо сајмиште – Логор гестапоа“

Музеј града Београда (МГБ), Збирка Урбанизам и архитектура

Удружење ликовних уметника Србије (УЛУС), Простори, Атељеи на Старом сајмишту

Меморијални центар „Старо сајмиште“ (МЦСС), Историјат

Приватна колекција Милоша Јуришића

Summary: ALEKSANDRA ŠEVIĆ, SLOBODAN RADOVANOVIĆ, UROŠ KONDIĆ

RECONSTRUCTION, RENOVATION AND ADAPTATION OF THE CENTRAL TOWER IN THE STARO SAJMIŠTE COMPLEX IN BELGRADE

Designed and built as the central exhibition pavilion of the first modern Belgrade Fair Complex, the central tower was the landmark structure of the complex built in 1937 on the left bank of the Sava River, in the area between the current Brankov Most (Branko's Bridge) and the old tram bridge (or Old Sava Bridge). Architect Aleksandar Sekulić conceived the building in the form of a slender tower, with an exhibition space in the center of the ground floor and on the first floor, while trade spaces, which were entered from the outside, were located in four segmented annexes. However, just four years later, the complex would be first converted into the Zemun Jewish Camp (*Judenlager Semlin*), and then into the Zemun Concentration Camp, which would exist on that site until 1944. In the years of reconstruction of the liberated state immediately after the war, the Directorate of Youth Brigades for the Construction of New Belgrade was housed in pavilions that had survived the Allied bombing in 1944. The preserved buildings were adapted to accommodate design offices, auxiliary services and workers. At that time, several buildings were also constructed that still exist today; these are minimalist and simple in form, without great architectural pretensions, and were built with the aim of facilitating the construction of a modern city on the bank of the Sava opposite Belgrade. In 1951, upon the initiative of the People's Committee of the City of Belgrade, three preserved pavilions, including the central tower, were assigned to the Association of Fine Artists of Serbia for use as studios by its members. Although was not designed for this purpose, the artists used the building until 2015, when they were evicted in the process of preparing it for reconstruction.

The facility's condition had been deteriorating for more than six decades due to inadequate forms of use and maintenance. Intensive decay and devastation had also occurred as a result of part of the building having been occupied by three families as their living space.

List of Figures

- Fig. 1 The Belgrade Fair Complex in 1937 (documentation of ZZSKGB).
- Fig. 2 The central tower under construction, 1937 (collection of Miloš Jurišić).
- Fig. 3 The central tower, condition of the building before reconstruction, 2010 (photo: S. Negovanović).
- Fig. 4 Concrete structural assembly of the central core on the ground floor (photo: A. Šević).
- Fig. 5 Finished cast reinforced concrete tower segment, 2023 (photo: A. Šević).
- Fig. 6 Project of the completed building, ground floor plan (Koto d.o.o.).
- Fig. 7a Project of the completed building, section/view (Koto d.o.o.).
- Fig. 7b Central tower, 3D model (arch. Relja Petrović).

The recently completed extensive reconstruction, rehabilitation and adaptation works upon the central tower were the result of an initiative launched in 2010. It was then that research and data collection began, with this serving as the basis for the development of a reconstruction project, given that there was no archived project available. Work on the project itself began in 2019 with the formation of a project brief, which envisaged that the facility, after reconstruction, would serve as the administrative building of the Staro Sajmište Memorial Center, an institution currently in the process of being established. The Ministry of Culture of the Republic of Serbia financed the preparation of project documentation, and subsequently the execution of the works. The works, implemented in two phases, began in 2022 with the rehabilitation of the statically insecure and damaged building, and the reconstruction and restoration of the building's authentic dimensions and volume, as well as its original appearance. With the building's façade renovated and the structure stabilized, work was carried out on the interior and installations necessary for the functioning of a modern exhibition space as part of the second phase. The guiding principle during the conservation and restoration works was one of reconstructing and restoring as many authentic and preserved elements as possible, with visible materialization of the structure in the interior discreetly presenting the phases of numerous interventions upon the building, and of contributing to the essential function and memorial purpose of the building through such an approach.

Aleksandra B. Šević,

Architect

Cultural Heritage Preservation Institute of Belgrade

aleksandra.sevic@beogradskonasledje.rs

Slobodan M. Radovanović,

Architect

KOTO d.o.o.

slobodan.radovanovic@koto.rs

Uroš V. Kondić,

Civil Engineer

KOTO d.o.o.

uros.kondic@koto.rs

Fig. 8 The central tower after the completion of reconstruction, renovation and adaptation, 2024 (photo: S. Negovanović).

Fig. 9 View of the reconstructed base of the tower (photo: S. Negovanović).

Fig. 10 Restored central core on the ground floor (photo: S. Negovanović).

Fig. 11 Drone image of the central tower after completion of the reconstruction (photo: Koto d.o.o.).